

Aleksander SMOLIŃSKI

OBRAZ PRZEMYSŁU, ROLNICTWA I KOMUNIKACJI SOWIECKIEJ UKRAINY Z POCZĄTKU LAT TRZYDZIESTYCH XX WIEKU W ŚWIETLE AKT POLSKIEGO WYWIADU WOJSKOWEGO

Traktat ryski zawarty dnia 18 marca 1921 r. pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Rosyjską Socjalistyczną Federacyjną Republiką Rad i Ukrainą Socjalistyczną Republiką Rad z drugiej strony w sposób formalny kończył wojnę polsko-sowiecką, czyli jedno z najważniejszych wydarzeń w historii Polski XX w. W rzeczywistości jednak, pomimo zawartych w nim postanowień pokojowych, skończyły się wówczas jedynie otwarte działania wojenne. Stało się tak, gdyż część politycznych przyczyn tego konfliktu nadal pozostała nierozstrzygnięta, co przez cały okres międzywojenny powodowało istnienie wielu napięć w ówczesnych stosunkach polsko-sowieckich¹.

Poza tym rządzącym Rosją bolszewikom niezwykle trudno było pogodzić się z postanowieniami traktatowymi, gdyż na dłuższy czas oddalały one plany realizacji europejskiej rewolucji komunistycznej, której pierwszym etapem, siłą obiektywnie istniejących okoliczności, musiałyby być podbój i komunizacja Rzeczpospolitej Polskiej. Do tego niejako chwilowego “rozejmu” zmuszały ich jednak wewnętrzne problemy polityczne i społeczne, a przede wszystkim katastrofalna sytuacja ekonomiczna oraz głód panujący na znacznym obszarze znajdującym się wtenczas pod władzą bolszewików. Nie oznaczało to jednakże, iż Moskwa zrezygnowała z agresywnych planów i przedsięwzięć podejmowanych przeciw Polsce.

Działania takie, pomimo konieczności przejściowej redukcji stanu liczebnego Armii Czerwonej², podjęto praktycznie niemal natychmiast po zawarciu traktatu ryskiego. W wyniku tego zachodnie obszary sowieckiej Rosji już w latach 20-tych stały się największym skupiskiem jej sił wojskowych.

---

¹ O sposobie widzenia tych kwestii przez współczesną historiografię rosyjską szerzej vide chociażby: *Мельтюхов М.*, Советско-польские войны. Военно-политическое противоборство 1918–1939 гг. / М. Мельтюхов. – Москва, 2001; *Мельтюхов М.* Советско-польские войны / М. Мельтюхов. – Москва, 2004; *Кен О.* Мобилизационное планирование и политические решения (конец 1920-х – середина 1930-х гг.) / О. Кен. – Москва, 2008; *Тарас А.* Анатомия ненависти. Русско-польские конфликты в XVIII–XX вв. / А. Тарас. – Минск, 2008.

² Szerzej vide choćby: Rosja sowiecka pod względem społecznym i gospodarczym / [pod red. L. Krzywickiego]. – Toruń; Warszawa, 1922. – T. 1. – Cz. 2: Polityka w zakresie wymiany i aprowizacji. Polityka robotnicza w Rosji sowieckiej; Клевцов В. Социальные и организационные проблемы военных реформ 20–30-х годов / В. Клевцов // Армия и общество. Статьи, документы / [отв. ред. В. Дмитренко]. – Москва, 1993.

Zupełnie inną postawę polityczną po marcu 1921 r. reprezentowało natomiast państwo polskie, które chciało zachować *status quo* istniejące w tej części Europy w wyniku traktatu ryskiego. Warunkiem *sine qua non* tego było utrzymanie pokoju i dobrych stosunków ze wszystkimi sąsiadami, a przede wszystkim z obydwojma wielkimi sąsiadami – sowiecką Rosją i Niemcami³. W Warszawie zdawano sobie jednak doskonale sprawę z rzeczywistego charakteru polsko-sowieckich stosunków politycznych oraz z zagrożenia, jakie dla niepodległości Polski stwarzała Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona, szczególnie od końca lat 20-tych, gdy jej siła poczęła gwałtownie wzrastać⁴. Stąd też praktycznie przez cały okres lat 1921–1939 wzajemne stosunki pomiędzy obydwojma państwami cechowała daleko idąca nieufność.

Nie wolno także zapominać, iż w kontekście sytuacji politycznej, w jakiej od 1919 r. znajdowała się Rzeczypospolita polskie czynniki polityczne w sposób szczególnie niepokoił fakt szerokiej i narastającej współpracy wojskowej Armii Czerwonej z niemiecką Reichswehrą, a także współpraca ekonomiczna z Niemcami, dzięki której niemal do połowy lat 30-tych ZSRS uzyskiwał dostęp do nowoczesnych technologii i myśli technicznej⁵. W

³ Szerzej vide: *Materski W.* Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918–1939 / W. Materski. – Warszawa, 1994; *Materski W.* Na widcie. II Rzeczypospolita wobec Sowietów 1918–1943. – Warszawa, 2005; *Gregorowicz S.* Polska-Związek Sowiecki. Stosunki polityczne 1925–1939 / S. Gregorowicz, M. J. Zacharias. – Warszawa, 1995; *Kornat M.* Polityka równowagi 1934–1939. Polska między Wschodem a Zachodem / M. Kornat. – Kraków, 2007.

⁴ Szerzej vide choćby: *Protokoły z posiedzeń Ścisłej Rady Wojennej i Inspektorów Armii za lata 1926–1932 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości.* – Warszawa, 1981. – T. XXIV. – Cz. 1; *Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach / [wybór i opracowanie W. Włodarkiewicz].* – Warszawa, 2005; *Generał Waclaw Stachiewicz. Wierności dochować żołnierskiej. Przygotowania wojenne w Polsce 1935–1939 oraz kampania 1939 r. w relacjach i rozważaniach szefa Sztabu Głównego i szefa Sztabu Naczelnego Wodza / [do druku przygotował M. Tarczyński].* – Warszawa, 1998; *Szubański R.* Plan operacyjny “Wschód” / R. Szubański. – Warszawa, 1994; *Grzywacz A.* Armia sowiecka w ocenach polskiego kierownictwa wojskowego 1921–1939 / A. Grzywacz // *Studia Rzeszowskie.* – Rzeszów, 1999. – T. VI; *Kośmider T.* Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921–1926 / T. Kośmider. – Toruń, 2001; *Włodarkiewicz W.* Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939 / W. Włodarkiewicz. – Warszawa, 2001; *Włodarkiewicz W.* Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939 / W. Włodarkiewicz. – Warszawa 2002.

⁵ Szerzej vide choćby: Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe (dalej cyt.: CAW), Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.3288. Raport Attache Wojskowego przy Poselstwie Rzeczypospolitej Polskiej w Berlinie Nr 117/34 z 27 I 1934 r.; *ibidem*, I.303.4.3410. Wojskowa współpraca niemiecko-rosyjska w 1921–1930 roku. Zestawienie chronologiczne – wykonano w Referacie “Niemcy” Oddz. II Sztabu Głównego w lutym 1931 r.; *ibidem*, Niemiecki obóz ćwiczebny dla czołgów “Kama” – Referat “Niemcy” Oddz. II Sztabu Głównego l. dz. 30/N/32.Pol.573 z 25 I 1932 r.; *ibidem*, I.303.4.3463. Sytuacja Niemiec (Raport kwartalny) Attache Wojskowego przy Poselstwie Rzeczypospolitej Polskiej w Berlinie l. dz. 600/33 z 1 VII 1933 r. Ponadto vide także: *Фашистский меч ковался в СССР. Красная Армия и Рейхсвер тайное сотрудничество 1922–1933. Неизвестные документы / [составители Ю. Дьяков, Т. Бушуева].* – Москва, 1992; *Рейхсвер и Красная Армия. Документы из военных архивов Германии*

Warszawie zdawano sobie bowiem sprawę z faktu, iż działania te oraz współpraca polityczna mogły stanowić śmiertelne zagrożenie dla całości terytorialnej i suwerenności państwowej Rzeczypospolitej Polskiej⁶. Rok 1939, niestety, potwierdził te obawy w całej rozciągłości⁷.

W wyniku takich realiów obydwu państwa, a mianowicie bolszewicka Rosja oraz Rzeczpospolita Polska, pomimo formalnego zakończenia działań wojennych, nadal prowadziły przeciw sobie daleko posunięte działania wywiadowcze. Dla strony polskiej, obok co jest zupełnie zrozumiałe Armii Czerwonej, głównym obiektem tych zainteresowań był przemysł wojenny lub też przemysł mogący pracować na potrzeby sowieckich sił zbrojnych. Nie mniejszą wagę przywiązywano również do obserwacji dotyczących innych dziedzin życia ekonomicznego, społecznego jak i do zagadnień politycznych⁸.

Zainteresowania polskiego wywiadu sięgały nawet najdalszych zakątków sowieckiego imperium, także tych leżących na dalekiej Syberii. Jest jednak rzeczą oczywistą, iż największą uwagę i wysiłek skupiano na terenach leżących w pobliżu granicy Polski z Sowietami, a więc objętych przez Białoruski i Ukraiński Okręgi Wojskowe⁹, a także przez Leningradzki i po części również przez Moskiewski Okręgi Wojskowe.

и России 1925–1931 / [составители К. фон Йена, Н. Елисеева]. – Koblenz, 1995; *Zeidler M.* Reichswehr und Rote Armee 1920–1939. Wege und Stationen einer ungewöhnlichen Zusammenarbeit / M. Zeidler. – München, 1993; *Горлов С.* Совершенно секретно альянс Москва – Берлин, 1920–1933 гг. (Военно-политические отношения СССР – Германия) / С. Горлов. – Москва, 2001; *Широкопад А.* Тевтонский меч и русская броня. Русско-германское военное сотрудничество / А. Широкопад. – Москва, 2003.

⁶ Obszerniej vide chociażby: Zmowa. IV rozbiór Polski / [wstęp i opracowanie L. Szczepiński]. – Warszawa, 1990; *Grünberg K.* Cztery rozbiór Polski. Z dziejów stosunków radziecko-niemieckich w okresie międzywojennym / K. Grünberg, J. Serczyk. – Warszawa, 1990; *Grünberg K.* Droga do rozbioru Polski 1918–1939. Nowe ustalenia / K. Grünberg, J. Serczyk. – Warszawa 2005; *Skrzypek A.* Nie spełniony sojusz? Stosunki sowiecko-niemieckie 1917–1941 / A. Skrzypek. – Warszawa, 1992; *Pirko M.* Z dziejów współpracy Armii Czerwonej z Reichswehrą w latach 1920–1933 / M. Pirko // Wojskowy Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1992. – R. XXXVIII. – Nr 4 (142); *Wieliczka J.* Reichswehra i Armia Czerwona. Nawiazanie kontaktów i pierwsze porozumienia 1919–1923 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Kraków, 1994. – Zeszyt 112.

⁷ Vide: Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939. – Warszawa, 1994. – T. 1: Geneza i skutki agresji / [wybór i opracowanie Cz. Grzelak, S. Jaczyński, E. Kozłowski]; Stachiewicz W. Z relacji szefa Sztabu Naczelnego Wodza / W. Stachiewicz // Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach / [wybór i opracowanie M. Cieplewicz, E. Kozłowski]. – Warszawa, 1989; Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. – Londyn, 1951. – T. 1: Kampania wrześniowa 1939. Część pierwsza. Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną; *Wyszczelski L.* O czym nie wiedzieli Beck i Rydz-Śmigły / L. Wyszczelski. – Warszawa, 1989; *Zgórniak M.* Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna w latach 1938–1939 / M. Zgórniak. – Kraków, 1993; *Szawłowski R.* [Karol Liszewski]. Wojna polsko-sowiecka 1939 / R. Szawłowski. – Warszawa, 1995. – T. 1; *Grzelak Cz.* Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku / Cz. Grzelak. – Warszawa, 1998.

⁸ *Смолински А.* Образ Красной Армии и СССР в 1921–1939 гг. в документах II Отдела Генерального Штаба Войска Польского / А. Смолински // Клио. – Санкт-Петербург, 2010. – № 3 (50).

⁹ Następnie “specjalnych okręgów wojskowych”.

Wydaje się jednak, że spośród tych obszarów zdecydowanie największe zainteresowanie organów polskiego wywiadu wzbudzała Ukraina¹⁰, traktowana jako ogromny garnizon Armii Czerwonej, spichlerz zbożowy i surowcowy całego Związku Sowieckiego oraz teren, którego znaczenie gospodarcze ciągle rosło, głównie wobec faktu rozbudowy na tym obszarze przemysłu ciężkiego oraz energetycznego. Nie mniej istotne było również jej znaczenie strategiczne zarówno dla bezpieczeństwa Polski, jak i jej rumuńskiego sojusznika¹¹.

Najistotniejszą rolę w różnorodnych polskich działaniach wywiadowczych skierowanych w okresie międzywojennym przeciw Związkowi Sowieckiemu odgrywał wywiad wojskowy, a mianowicie Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego.

W ramach tekstu o mocno ograniczonej objętości nie sposób wyczerpująco omówić wszystkich zagadnień związanych z życiem ekonomicznym sowieckiej Ukrainy

¹⁰ Szerzej vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.104. Komunikat informacyjny. Tom IV z dnia 1 II 1925 r. – Oddział II Sztabu Generalnego MSWojsk. Nr 2610/II.Inf.O. z 10 II 1925 r.; ibidem, I.303.4.1728. Meldunek informacyjny Nr 3 Ekspozytury Nr V Oddziału II Sztabu Głównego L. 389/Tj./28, Lwów 13 V 1928 r.; ibidem, I.303.4.1828. Meldunek informacyjny Nr 14/31 Ekspozytury Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego L. 2255/tj./31, Lwów 15 X 1931 r.; ibidem, Meldunek informacyjny Nr 17/31 Ekspozytury Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego l. 2130/tj.31, Lwów 12 XI 1931 r.; *Smoliński A.* Sytuacja wojskowa, ekonomiczna i społeczna na sowieckiej Ukrainie w latach 1921–1939 w ocenach Oddziału II polskiego Sztabu Głównego / *A. Smoliński* // Південний Архів. Історичні Науки. – Херсон, 2004. – Вип. 16. – С. 239–250; *Smoliński A.* Sowiecka Ukraina w ocenach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – lata 1921–1939 / *A. Smoliński* // Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w Przestrzeni Europejskiej – Przeszość i Teraźniejszość. Seria: Historia, Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój. – Toruń; Kijów, 2003–2004. – Nr 2–3. – S. 175–196; *Smoliński A.* Sowiecka Ukraina z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt / *A. Smoliński* // Przegląd Wschodni. – Warszawa, 2006. – T. X. – Zeszyt 1 (37). – S. 107–143; *Smoliński A.* Akta Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego jako źródło do poznania dziejów sowieckiej Ukrainy z lat 1921–1939 / *A. Smoliński* // Історичний Архів. Наукові студії. – Миколаїв, 2012. – Вип. 8. – S. 159–163; *Smoliński A.* Problematyka gospodarki sowieckiej Ukrainy z lat 1921–1939 w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego / *A. Smoliński* // Історичний Архів. Наукові студії. – Миколаїв, 2012. – Вип. 9. – S. 118–129; *Smoliński A.* Gospodarka sowieckiej Ukrainy z przełomu lat dwudziestych i trzydziestych w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego / *A. Smoliński* // Studia z Dziejów Wojskowości. – Białystok, 2012. – T. 1.

¹¹ CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.2912. Annales de la conference Deuxiemes Bureaux des Etats Majors Generaux Roumain et Polonais a Varsovie – 1926. Ponadto szerzej na temat polsko-rumuńskiej współpracy wojskowej vide choćby: Materiały do dziejów sojuszu polsko-rumuńskiego w latach 1921–1931 / [wstęp i opracowanie H. Bułhak] // Studia Historyczne. – 1973. – Nr 3; Początki sojuszu polsko-rumuńskiego i przebieg rokowań o konwencję wojskową w latach 1919–1921 // Dzieje Najnowsze. – 1973. – Nr 3; *Stawecki P.* Polityka wojskowa Polski 1921–1926 / *P. Stawecki*. – Warszawa, 1981; *Leczyk M.* Z dziejów polsko-rumuńskiego sojuszu wojskowego 1926–1932 / *M. Leczyk* // Dzieje Najnowsze. – 1994. – Zeszyt 3; *Leczyk M.* Polska i sąsiedzi. Stosunki wojskowe 1921–1939 / *M. Leczyk*. – Białystok, 1997; *Walczak H.* Sojusz z Rumunią w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1931 / *H. Walczak*. – Szczecin, 2008.

w latach 30-tych XX w. Dlatego też autor pozwoli sobie przedstawić nieco dokładniej tylko jeden z dotyczących tej problematyki dokumentów, jaki został przez niego odnaleziony w zasobie Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie. Dokumentem tym jest określone jako “*Ścisłe tajne! Trzymać pod zamknięciem*” i liczące 216 stron tekstu, oraz liczne załączniki i mapę, opracowanie zatytułowane: “**ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33.**” Sporządzone zostało ono dnia 16 X 1933 r. w Referacie “Rosja” Oddziału II Sztabu Głównego¹².

Jeden z rozdziałów tego dokumentu zatytułowany został: “**Położenie gospodarcze**”. Podkreślić tutaj należy, iż już od początku lat 20-tych kwestie te w kontekście wzrostu sowieckiego potencjału wojskowego interesowały Oddział II Sztabu Głównego w sposób szczególnie¹³. Dlatego też pilnie śledzono również rozwój przemysłu wojennego¹⁴. W wyniku tego na początku lat 30-tych, a więc w momencie gdy w ZSRS kończyła się I-sza i rozpoczynała II-ga pięciolatka, strona polska rozpoznała grubo ponad sto bardzo dużych lub większych sowieckich przedsiębiorstw przemysłowych produkujących wyłącznie lub też częściowo na potrzeby wojska. Również na obszarze ówczesnego Ukraińskiego Okręgu Wojskowego na początku lat 30-tych wywiad polski ustalił cały szereg fabryk oraz przedsiębiorstw pracujących na potrzeby Armii Czerwonej. Wśród nich były choćby:

– w **Kijowie**:

a) Kijowskie Zakłady Mechaniczne imienia Czerwonego Sztandaru (“Киевский Краснознаменный Механический Завод”) – dawny arsenał, w którym, między innymi, remontowano działa oraz wytwarzano jeszcze artyleryjskie, uprząże artyleryjskie, a także koła do 76,2 mm rosyjskich armat górskich i lawety do dział;

– w **Ługańsku**:

a) Ługańskie Zakłady Remontowe (“Луганский Ремонтный Завод”), gdzie remontowano haubice – do 8 sztuk w miesiącu,

b) Ługańskie Zakłady Amunicyjne (“Луганский Патронный Завод”), gdzie w ciągu każdego miesiąca można było wyprodukować 60.000.000 sztuk naboju karabinowych¹⁵;

¹² Dokument ten przechowywany jest w Warszawie w Centralnym Archiwum Wojskowym i posiada sygnaturę: Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3085.

¹³ O ówczesnym stanie sowieckiej ekonomiki, głównie zaś o stanie i próbach modernizacji oraz rozbudowy jej przemysłu wojennego szerzej vide chociażby: Советское военно-промышленное производство (1918–1926) / [под ред. В. Золотарева]. – Москва, 2005. – Т. 2.

¹⁴ Vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3038. Siły zbrojne ZSRR. Czołgi, Oddział II Sztabu Głównego l. dz. 6130/Inf.Ros., Warszawa 29 VII 1931 r.; Warszawa, Archiwum Akt Nowych, Instytucje Wojskowe 1918-1939, 296/I/82. Raport Attache Militaire de Pologne a Moscou z 25 XI 1930 r. Ponadto vide także: Зверев Б. Военная индустрия в экономической жизни общества накануне фашистской агрессии / Б. Зверев // Армия и общество. Статьи, документы / [отв. ред. В. Дмитренко]. – Москва, 1993; Самуэльсон Л. Красный колосс. Становление военно-промышленного комплекса СССР 1921–1941 / Л. Самуэльсон. – Москва, 2001.

¹⁵ Jeżeli dane te były prawdziwe, to dotyczyły zapewne wyłącznie potencjalnych możliwości produkcyjnych tej fabryki w okresie wojny.

– w Charkowie:

a) Charkowska Fabryka Rowerów (“Харьковский Велосипедный Завод”) – zgodnie z planem na rok 1931 zamierzano wyprodukować tam 135.000 rowerów¹⁶,

b) Charkowskie Zakłady Narzędzi Lekarskich imienia Łobanowa (“Харьковский Лекально-Инструментальный Завод им. Лобанова”) – produkował dla armii i na potrzeby cywilne; zatrudniał jednak tylko 189 robotników i aż 67 urzędników; w zakres jego produkcji wchodziły także narzędzia ślusarskie, jak choćby wiertła oraz noże do obrabiarek,

c) Charkowska Fabryka Traktorów (“Харьковский Тракторный Завод”) – obok przeznaczonych głównie dla Armii Czerwonej ciągników gaśnicowych “Коммунар” (moc silnika 90 KM, masa 8,5 tony, prędkość 15 km/h) i “Коминтерн” (moc silnika 100 KM, masa 7,5 tony, prędkość 35 km/h) na początku lat 30-tych w zakładach tych podjęto także produkcję czołgów szybkich typu “BT”. Początkowo jego moce produkcyjne wynosiły tylko 10 czołgów miesięcznie, ale ich liczba ciągle wzrastała. Natomiast w 1928 r. produkcja ciągników wynosiła tylko 204 sztuki, by w roku budżetowym 1929/1930 wzrosnąć do 620 traktorów. Natomiast plan na 1931 r. przewidywał produkcję 1600 ciągników. Należy też pamiętać, że dalszy, gwałtowny wzrost mocy wytwórczych tej fabryki, o czym szerzej w dalszej części tego tekstu, nastąpił po 1932 r., po zakończeniu ogromnego programu inwestycyjnego, w wyniku którego stała się ona jednym z trzech najważniejszych sowieckich ośrodków przemysłu ciągnikowego i czołgowego¹⁷;

– inne:

a) Dnieprowskie Zakłady Metalurgiczne “Днепростал” (“Днепровский Металлургический Завод Днепростал”) – zakład hutniczy produkujący, między innymi, stale stopowe i stale wysokiej jakości potrzebne w przemyśle narzędziowym i motoryzacyjnym oraz odkuwki stalowe, w tym także blachy i rury. Posiadał on cztery piece do wytopu stali o pojemności 990 m³ każdy, dzięki którym jego wydajność wynosiła 900 ton surówki żelaza na dobę, zaś roczna 1.220.000 ton. Planowano także wtenczas budowę 12 pieców martenowskich o wydajności 2800 ton stali na dobę oraz pieców elektrycznych produkujących 750 ton stali na dobę. Po tej rozbudowie oraz po wybudowaniu całego szeregu działów specjalistycznych moc produkcyjna zakładów dnieprowskich miała wynosić ponad 1.000.000 ton stali wysokogatunkowej, a zatrudnienie 15.000 robotników i ponad 100 osób personelu technicznego. Całość tej rozbudowy planowano zakończyć do 1 października 1932 r.

b) Zakłady imienia Pietrowskiego i Lenina (“Заводы им. Петровского и Ленина”) w Dniepropietrowsku – produkowały stal chromo-molibdenową oraz rury dla przemysłu lotniczego,

c) Mariupolska Fabryka imienia Iljicza (“Мариупольский Завод им. Ильича”) – produkowała stal dla przemysłu ciągnikowego i samochodowego, a jego wydajność wynosiła wówczas 60.000 ton rocznie,

¹⁶ Wprowadzanie rowerów do Armii Czerwonej, jako jednego z elementów zwiększania mobilności ówczesnych sił zbrojnych było zjawiskiem dość popularnym w całym szeregu armii europejskich już od początku XX w.

¹⁷ Mianowicie po fabrykach w Leningradzie oraz w Stalingradzie.

d) Taganroska Fabryka Narzędzi No 65 imienia Lenina (“Таганрогский Инструментальный Завод № 65 им. Ленина”) w Taganrogu, gdzie, między innymi, produkowano także zapasowe części do traktorów rolniczych typu STZ oraz “Internacjonal”. Poza tym według informacji polskiego wywiadu pochodzących z października 1932 r. w zakładach tych wytwarzano także korpusy dla pocisków artyleryjskich wszystkich kalibrów, głównie zaś do armat 76,2 mm. Fabryka zatrudniała wtenczas 8000 ludzi¹⁸.

W 1933 r. po raz kolejny zwrócono uwagę na kolosalny rozmiar założeń i rzeczywisty wzrost produkcji przemysłowej, przede wszystkim zbrojeniowej, jaki następował w Sowietach. Wskazano także na przyczyny niepowodzeń, zwracając, między innymi, uwagę na dalszy spadek ilości i jakości rudy żelaza wydobywanej na Ukrainie w Zagłębiu Krzyworoskim. Ponadto, zgodnie z informacjami zdobytymi i opracowanymi przez oficerów służących w Oddziale II Sztabu Głównego jedną z przyczyn niskiej efektywności sowieckiego przemysłu była sytuacja materialna pracujących w nim robotników¹⁹.

W omawianym tutaj dokumencie stwierdzono także, że inną bardzo ważną przyczyną tego zjawiska był problem siły roboczej:

“Nadmiar, lub też przeciwnie, brak siły roboczej, duża jej płynność, częste opuszczanie pracy, przerost personelu pomocniczego, skoncentrowanie sił inżynieryjno-technicznych w biurach zarządów i wynikający z tego biurokracizm kierownictwa nie mającego styczności bezpośredniej z zakładami; zła organizacja pracy przy nieracjonalnych taryfach wynagrodzeń – wszystkie te zjawiska notowane już od dawna wciąż są powodem stałego obniżania się wydajności pracy” – zarówno w przemyśle, jak i w rolnictwie²⁰.

¹⁸ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.104. Komunikat informacyjny. Tom IV z dnia 1 II 1925 r. – Oddział II Sztabu Generalnego Ministerstwa Spraw Wojskowych Nr 2610/II. Inf.O; ibidem, I.303.4.2047. Украинский Военный Округ. Военная промышленность – Dokument Oddziału II Sztabu Głównego dotyczący stanu przemysłu wojennego Związku Sowieckiego – bez datacji – najprawdopodobniej z 1932 r.; ibidem, I.303.4.1853. Meldunek wywiadowczy Nr 15/32 – Ekspozytura Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego, Lwów dnia ? grudnia 1932 r. Ponadto vide także: *Вознюк В.* Бронетанковая техника / В. Вознюк, П. Шапов. – Москва, 1987; *Павлов М.* Танки БТ / М. Павлов, И. Желтов, И. Павлов. – Москва, 2001; *Солянкин А.* Отечественные бронированные машины. XX век / А. Солянкин, М. Павлов, И. Павлов. – Москва, 2002. – Т. 1: Отечественные бронированные машины 1905–1941.

¹⁹ Szerzej na ten temat vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.1854. Załącznik Nr 58 do meldunku wywiadowczego Nr 7/33 – Ekspozytura Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego L. 2885/II.Т.О.33 z 24 VII 1933 r. oraz inne dokumenty. Poza tym kwestie te znajdowały także odbicie w ówczesnej prasie polskiej, w tym również w specjalistycznej prasie wojskowej – obszerniej vide: *Romanek J.* Totalitaryzm sowiecki w ocenach polskiej prasy wojskowej lat 1929–1939 / J. Romanek. – Toruń, 2009; *Olszewska O.* Ukraina radziecka w prasie polskiej w latach 1929–1939 / O. Olszewska. – Toruń, 2012. Tragiczną sytuację materialną robotników w ówczesnym Związku Sowieckim potwierdzają także: *Из воспоминаний жены А. И. Боярчикова – А. Я. Чумаковой: На Глуховской Мануфактуре и в ВКП (б) 1932 год // Воспоминания А. И. Боярчикова.* – Москва, 2003.

²⁰ Informacje to potwierdzają także dokumenty znajdujące się obecnie w archiwach ukraińskich – vide choćby: Київ, Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (dalej cyt. ЦДАВО України), Український Державний Трест Конярства та Кіннозаводства при Народному Комісаріаті Земельних Справ УРСР. 417.1.93. Сведения

Nie mniejszą uwagę polskiego Oddziału II Sztabu Głównego przyciągało sowieckie rolnictwo²¹, głównie zaś rolnictwo na Ukrainie, która po raz kolejny przeżywała wtenczas tragiczny okres kolektywizacji oraz związanego z tym głodu²². Od momentu pojawienia się tego zjawiska było ono pilnie obserwowane przez stronę polską, choćby w kontekście jego wpływu na stan nastrojów społecznych ludności Ukrainy oraz pozostałej części Sowietów. Stąd też w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego z lat 1932–1933 znaleźć można wiele wstrząsających opisów głodu na Ukrainie. W jednym z nich czytamy:

“Ostatnie tygodnie maja i początek czerwca (1933 r. – przyp. A. S.) odznaczyły się nadzwyczaj tragicznymi przejawami panującego głodu. Ze wszystkich miast Prawobrzeża Ukrainy jedynie w Kijowie została zorganizowana sprzedaż tzw. “kamierczeskawo” chleba po cenie 1 rubel za funt. Jedna osoba mogła kupić najwyżej 4 funty, zaś obecnie tylko 3. Punkty sprzedaży rozrzucone po mieście są dość gęsto, przy każdym jednak takim punkcie kolejki kupujących dochodzą nieraz do kilometrowej długości. Ludzie stoją po 10 i więcej godzin. (...) Dowóz chleba jest bardzo nieregularny i często zdarzają się wypadki, że po 2-3 dni dany punkt nie otrzymuje wcale chleba. Na tym tle zdarzają się często zaburzenia, przybierając formę otwartych buntów, tłumionych z całą bezwzględnością przez milicję, przy czym często oddziały konnej milicji szarżują tłum nahajkami rozpędzając zebranych. (...) Te wszystkie represje nie odnoszą jednak żadnego skutku, gdyż chleb w wolnej sprzedaży na rynku dochodzi do 6 rubli za funt w Kijowie (w Odessie do 15), a chleb kartkowy wydawany jest w znikomych ilościach. Różnica cen rynkowych i “kamierczeskich” wywołuje nadzwyczajną spekulację chlebem. Władze są zupełnie bezsilne wobec tego zjawiska, jak również bezsilne wobec faktu masowego napływu włościan z okolicznych wsi, którzy przyjeżdżają tu po chleb.

W okresie tym wzmożła się nadzwyczajnie śmiertelność. Wypadki śmierci głodowych na ulicach i w podwórzach liczone są obecnie już nie na dziesiątki, lecz na setki dziennie. Co noc krążą po ulicach ciężarowe samochody i furmanki, zbierając umarłych na ulicach i rynkach, w ogrodach i podwórzach. Widziano, kiedy rano z dworca głównego w Kijowie wywieziono 4 ciężarówki zmarłych i umierających z głodu. (...) W przeciągu dwóch nocy z 3 na 4 i z 4 na 5 czerwca na cmentarzu katolickim “Bajkowa Góra” zakopano około 2.000 trupów w 40 jamach. (...) Umieszczono więc tam dwie olbrzymie kadzie z wapnem i każda warstwa trupów jest przysypywana wapnem i bardzo płytką warstwą

о состоянии Дубровского Госконзавода на 1 III 1931 г.; *ibidem*, 417.2.73. Приказ (sic!) № 6 по Сельско-Хозяйственному Цеху Конесовхоза № 81 от 5 VII 1933 г.

²¹ Szerzej vide chociażby: *Smoliński A.* Raport Attache Wojskowego przy Ambasadzie RP w Moskwie ppłk. dypl. Konstantego Zaborowskiego z podróży po ZSRS odbytej latem 1936 r. / *A. Smoliński // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku.* – Olsztyn; Charków, 2010; *Смолински А.* Образ советской деревни летом 1936 г. в докладе военного атташе при Посольстве Республики Польша в Москве подполковника Генерального Штаба Константина Заборовского / *А. Смолински // Поляки в истории российской провинции XIX–XX вв. Диалог цивилизаций. Материалы международной научной конференции 18–20 мая 2010 г.* – Тамбов, 2010.

²² O pierwszym głodzie na Ukrainie, który miał miejsce na początku lat 20-tych XX w. szerzej vide choćby: *Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів / [відп. ред. С. Кульчицький].* – Київ, 1993; *Pipes R.* Rosja bolszewików / *R. Pipes.* – Warszawa, 2005.

ziemi. Należy jednak wyjaśnić, że tylko część trupów grzebana jest na cmentarzach (...). Większość jednak grzebana jest na polach podmiejskich, ogrodach itp. (...) Ze źródła zupełnie wiarygodnego wiadomo, że liczba ta waha się w okolicach 700 trupów co noc.

Bez porównania gorzej niż w Kijowie przedstawia się sytuacja w innych miastach Prawobrzeża, nawet tak dużych jak Odessa, Winnica, Kamieniec, itd. (...) Zupełnie wiarygodny informator z Berdyczowa opowiada, że wieczorami odbywa się na peryferiach tego miasta zupełnie polowanie na dzieci. Z zapadnięciem zmroku żadna matka nie puści dziecka na ulicę. Pomimo to zdarzają się wypadki wykradania dzieci z domów. Odkopywane są resztki padłych koni, jak również zdarzają się wypadki zjadania przez rodziny nieboszczyków, po kilku dniach oczekiwania na trumny i pozwolenie pochowania.

We wsiach głód daje się we znaki najokropniej. W szeregu rejonów (...) ludożerstwo stało się swego rodzaju nałogiem. Tam też śmiertelność dochodzi do tego stopnia, że zdarzają się wsie całkowicie wymarłe lub też wsie, gdzie z 2-3.000 ludności pozostało zaledwie 300–400 osób. (...) Położenie aprowizacyjne ludności “kołchozów” bynajmniej nie jest lepsze od położenia “jednososbowców”²³(...). Nadzwyczajnie częste są wypadki, kiedy rano na robotę wychodzi 80 osób, a wieczorem wraca zaledwie 70. Reszta ginie z głodu i wyczerpania i jest grzebana na polach. Na drogach, w zbożach leżą dziesiątki trupów niesprzątniętych. (...) Prawie nigdzie nie ujrzy się ani psów, ani kotów – wszystko zostało zjedzone. W lasach dużo na wpół zdziczałych ludzi żywiących się grzybami, mchem i korzeniami. (...)”²⁴.

W innych z meldunków również z 1933 r. odnotowano natomiast:

“Głód na Ukrainie wielki. (...) Wsie liczące ongiś 5-6 tysięcy ludności, zamieszkane są obecnie (...) przez 20-30 rodzin. (...). Z powodu braku ludzi do grzebania trupów w niektórych wsiach początkowo trupy były wrzucane do piwnic opustoszałych domów (...). W końcu czerwca w Charkowie codziennie widzieliśmy obławy (na – przyp. A.S) “bezprizornych” i dzieci. Od znajomej jednej lekarki dowiedzieliśmy się, że ludziom wycieńczonym fizycznie wstrzykuje się truciznę. (...) Głód formalnie dziesiątkuje ludność wiejską. W więzieniach znajduje się pełno ludożerców”²⁵. W więzieniu kijowskim

²³ Czyli chłopów gospodarujących poza kołchozami.

²⁴ САУ, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.1863. Sytuacja żywnościowa na Ukrainie sowieckiej – 6 VI 1933 r.

²⁵ Warto tutaj podkreślić, że opisywane powyżej oraz w dalszej części tego tekstu fakty związane z Wielkim Głodem znajdują potwierdzenie również w licznych dokumentach archiwalnych pochodzących z tego okresu i przechowywanych obecnie w archiwach ukraińskich, a także w innych polskich źródłach archiwalnych – vide choćby: Київ, Центральний державний архів громадських об’єднань України (dalej cyt. ЦДАГОУ), Центральний Комитет Коммунистической Партии Украины, 1.20. 5488. Ponadto vide również: Колективизація і голод на Україні 1929–1933. Збірник документів і матеріалів / [відп. ред. С. Кульчицький]. – Київ, 1992; Мухіна М. Упокорення голодом. Збірник документів. – Київ, 1993; Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали / [упоряд. Р. Пиріг]. – Київ, 2007; Аулова Л. Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Аннотований довідник / Л. Аулова, В. Даниленко, В. Лавренюк. – Львів, 2010; Глód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932–1947. Relacje / [oprac. R. Dzwonkowski]. – Lublin, 2004; Pomór w “raju bolszewickim”. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu / [oprac. R. Kuśnierz]. – Toruń, 2008;

jest obecnie kilkadziesiąt osób, które nie czekając wyroków są trute kolejno przy spożywaniu potraw. (...).

Wypadki ludożerstwa dalej powtarzają się; w tych dniach przywieziono do kijowskiej milicji kawałki nóg i rąk oraz piersi kobiecych, jako dowody winy złapanych przestępców. Wygłodniałych i dogorywających ludzi, których zbierają na ulicach, zwożą do jednej z cerkwi na przedmieściu Kijowa i trzymają tam bez opieki i pożywienia. Następnym etap tych ludzi to cmentarz. (...)²⁶.

Warto tutaj też zauważyć, iż zainteresowanie Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego jakie budziło sowieckie rolnictwo, dotyczyło głównie jego potencjalnego wpływu na możliwości wojskowe ZSRS²⁷. Słusznie zakładano bowiem, iż sytuacja ekonomiczna, społeczna i polityczna istniejąca na ówczesnej wsi sowieckiej nie mogła pozostać bez wpływu na ogólny stan nastrojów ludności Związku Sowieckiego oraz, co najważniejsze, Armii Czerwonej²⁸. Stąd też w jednym z meldunków w końcu 1932 r. odnotowano:

“Wskutek przeprowadzonej kolektywizacji pod presją wybuchają bunty w wojsku, co miało miejsce w 132 Pułku Piechoty Donieckim. Nastrój włościan w stosunku do władz sowieckich jest wrogi i wystąpienia czynnego oporu na obszarze Guberni Wołyńskiej są dość częste (...). Brak żywności spowodował zamknięcie szkół. (...) Głód spowodował wzmożenie się kradzieży kończących się często zamordowaniem stróżów państwowych pól. (...) Złodziejstwo ostatnio bardzo rozwinęło się wśród młodzieży uczącej się – kradzieże bielizny i drobiazgów codziennego użytku jest na porządku dziennym. Studentki otaczają się wojskowymi, przez których są utrzymywane. (...)”²⁹.

Hołodomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu / [wybór i oprac. J. J. Bruski]. – Warszawa, 2008; Wielki Głód na Ukrainie 1932–1933. Praca zbiorowa. – Warszawa; Kijów, 2008. – [seria: Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych. Tom 7]; *Rajca Cz. Głód na Ukrainie*. – Lublin; Toronto, 2005; *Kuśnierz R. Ukraina w latach kolektywizacji i wielkiego głodu (1929–1933)*. – Toruń, 2005; *Kulczycki S. Hołodomor. Wielki Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 jako ludobójstwo. Problem świadomości*. – Wrocław, 2008.

²⁶ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.1863. Sytuacja na Ukrainie (wieś). Informacje w okresie od 15 V do 25 VI 1933 r.; ibidem, I.303.4.1854. Załącznik Nr 12 do meldunku wywiadowczego Nr 9/33 – Ekspozytura Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 2503/II.T.O/33 z 17 VIII 1933 r.

²⁷ Szerzej na temat głodu na ówczesnej Ukrainie vide także: CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.1863. Sytuacja żywnościowa na Ukrainie sowieckiej – 6 VI 1933 r.; ibidem, I.303.4.2326. Materiał informacyjny L. 6876/37/M. Referatu “R” Oddziału II Sztabu Głównego z 6 IV 1937 r.; ibidem I.303.4.3003. Raport Konsula Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Kijowie Nr 42/pf./32 z 11 V 1932 r.; ibidem, Sprawozdanie z podróży służbowej po Ukrainie odbytej w czasie od 20 do 25 V 1932 r.; ibidem, I.303.4.3003. Raport Konsula Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Kijowie Nr 3/Sow/16 z 24 IV 1937 r.

²⁸ Wpływ procesów, zarówno kolektywizacji jak i przyspieszonej industrializacji, na nastroje panujące w Armii Czerwonej pilnie obserwowano już od początku lat 30-tych – vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3027. Meldunek Ekspozytury Nr 1 Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 310/I.tjn.31 z 25 IV 1931 r.; ibidem, Meldunek Ekspozytury Nr 1 Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 946/I/tjn. z 10 XI 1931 r.

²⁹ Autor tego dokumentu miał tutaj oczywiście na myśli prostytucję.

Podobne w swej wymowie były również wcześniejsze i późniejsze raporty dotyczące tych kwestii, gdzie na podstawie, między innymi, oryginalnych dokumentów pochodzących z jednego ze sztabów Armii Czerwonej stwierdzono, że: "(...) Obecna sytuacja ekonomiczna, która jest zupełnie rozpaczliwa i terror na wsi odbijają się na nastrojach na wsi. Żołnierze otrzymują listy z domu i na ich podstawie na "politrabocie" dysputują z kierownikiem, często w ostrej i złośliwej formie. Zdarzają się wypadki występowania żołnierzy z Komsomołu, motywowane tym, że partia go oszukała (...)"³⁰.

Warto tutaj także pamiętać, iż powyższa sytuacja miała również fatalny wpływ na stan liczebny i zdrowotny pogłowia koni, co mogło mieć, i miało, niebagatelny wpływ na rzeczywiste możliwości mobilizacyjne ówczesnej Armii Czerwonej, głównie zaś jej broni konnych, a więc kawalerii i artylerii, gdzie zwierzęta te nadal stanowiły główną siłę pociągową. Podobnie było również w różnego rodzaju kolumnach taborowych, szczególnie zaś tych, które zamierzano mobilizować w razie przechodzenia Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej ze stopy pokojowej na organizację wojenną.

Tymczasem gwałtownemu pogorszeniu się liczebności i wartości pogłowia koni na Ukrainie, oraz w całym ZSRS, sprzyjały także nieprawidłowo zorganizowana i bardzo mało wydajna hodowla koni oraz nadużycia istniejące w systemie zakupu koni na potrzeby wojska i przedsiębiorstw państwowych. Ponadto zły, a niekiedy nawet karygodny był także sposób ich żywienia. W wielu przypadkach brak było też elementarnej opieki codziennej oraz specjalistycznej – weterynaryjnej. Liczne były także choroby, głównie zaś zakaźny sap, jakie na początku lat 30-tych w wielu rejonach Ukrainy dosłownie dziesiątkowały zarówno stada sowchozowe, w tym również konie z ośrodków hodowlanych, jak i konie kołchozowe. Warto tutaj też dodać, iż taki mocno niezadawalający stan hodowli i stanu zdrowotnego pogłowia koni na Ukrainie trwał także w latach następnych³¹. Wszystko to powodowało, że przez cały okres międzywojenny strona polska pilnie obserwowała ten problem oraz odnotowywała wszelkie zmiany zachodzące w tej kwestii³².

³⁰ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2979. Raport prasowy Nr 10 za czas od 1 XI 1929 r. do 15 I 1930 r. Ukraiński Okręg Wojskowy. Stan faktyczny – meldunek z 22 I 1930 r.; ibidem, I.303.4.1853 Meldunek wywiadowczy Nr 15/32 Ekspozytury Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego z grudnia 1932 r.

³¹ Vide choćby: ЦДАВОВУУ, Український Державний Трест Конярства та Кіннозаводства при Народному Комісаріаті Земельних Справ УРСР, 417.1.288. Ведомость поголовья лошадей в конесовхозах по УССР на 30 I 1932 г.; ibidem, 417.1.364. Телеграмма № 448 от 17 IV 1932 г.; ibidem, 417.1.372. Сводная ведомость о результатах случки табунно-ремонтных отделений конесовхозов – 1932 г.; ibidem, 417.2.85. Выводы и предложения – 1932 г.; ibidem, Докладная записка Наркому Земледелия УССР – 1932 г.; ЦДАГОУ, Центральный Комитет Коммунистической Партии Украины, 1.20.6758. Доклад Инспектора Кавалерии РККА № 334032с от 9 I 1935 г.; ibidem, Доклад Секретаря Винницкого Обкома КП (б) У № 068117 от 20 III 1935 г.; ibidem, Докладная записка Заместителя Комиссара Внутренних Дел УССР № 506/ ен. от 22 IV 1935 г.; ibidem, Справка о выполнении государственного плана по коню за 1935 год; ibidem, Доклад Секретаря Винницкого Обкома КП (б) У № 068513 от 9 X 1935 г.

³² Vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2904. Pismo Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwowych No 1523/J.W. z 20 V 1926 r.; ibidem, Meldunek Attache Wojskowego przy Poselstwie Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie Nr 482/tjn. z 21 VI 1932 r.; ibidem,

Polskie organy wywiadu wojskowego już od wczesnych lat 20-tych nie mniejszą wagę przywiązywały do obserwacji sowieckiego przemysłu motoryzacyjnego i ciągnikowego oraz do postępów w zakresie “*traktoryzacji*” kraju ze względu na ich ogromne znaczenie w procesie motoryzacji i mechanizacji armii. Masowe rozpowszechnienie traktorów rolniczych w Związku Sowieckim strona polska zanotowała już w 1923 r. Wtenczas zrozumiano tam bowiem, iż poza mechanizacją prac polowych na wsi, w razie wojny, ciągniki rolnicze doskonale będą nadawały się także do wykorzystania w wojsku. Stąd też władze bolszewickie łożyły ogromne środki finansowe zarówno na zakup ciągników za granicą, jak i na rozbudowę własnej bazy produkcyjnej.

Wskutek tych zakrojonych na szeroką skalę działań, według danych zdobytych przez polski wywiad, już w końcu 1925 r. Sowiety miały rzekomo posiadać około 8500 traktorów. Ponadto gigantyczne plany zakładały, iż na dzień 1 października 1926 r., po dokonaniu odpowiednich zakupów w Niemczech, Włoszech, Szwecji i USA oraz po uruchomieniu własnej wytwórczości, sowieckie rolnictwo oraz Armia Czerwona będą posiadać aż 27.728 traktorów.

Strona polska zauważała także realne korzyści mogące powstać wskutek “*traktoryzacji*” Związku Sowieckiego. Pierwszą z nich mogła być całkowita przebudowa ustroju gospodarczego i zmiana struktury społecznej sowieckiej wsi. Natomiast dla Armii Czerwonej, w sensie “*strategicznym i taktycznym*”, mogło to oznaczać drastyczne skrócenie długości, w stosunku do transportu konnego, kolumn zaopatrzeniowych i artyleryjskich oraz daleko idącą oszczędność ich obsługi. Ponadto dzięki nim władze bolszewickie mogłyby rozwiązać drastyczny brak na terenie Związku Sowieckiego koni nadających się, w razie ich mobilizacji, do służby w artylerii³³. Stąd też w czasie pokoju ciągnik traktowano jako narzędzie rolnicze, a w czasie ewentualnej wojny jako środek transportu wojskowego. Dlatego też już w latach 20-tych w Armii Czerwonej przeprowadzano różne doświadczenia mające na celu przystosowanie traktorów do służby w artylerii. Ponadto już wówczas zauważono, że pewne typy ciągników gąsienicowych mogą posłużyć jako podwozia do budowy czołgów³⁴.

Meldunek Konsula Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie Nr 23/Ukr./1 z 1 VII 1933 r.

³³ Na temat braku koni w ówczesnym Związku Sowieckim oraz ich rzeczywistej wartości użytkowej zarówno dla potrzeb gospodarki cywilnej jak i dla armii – szerzej vide także: *Бочаров Л. Современное состояние коневодства и коннозаводства. В связи с данными Всесоюзной Сельско-Хозяйственной Выставки 1923 г. / Л. Бочаров, Ю. Коллогринов, И. Ильенко, В. Манжин, Н. Шнейдер, В. Трисветов, И. Юрасов, А. Холевинский. – Москва, 1925.*

³⁴ Szerzej na ten temat, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, vide także: *Карпенко А. Обзорение отечественной бронетанковой техники (1905–1995 гг.) / А. Карпенко. – Санкт-Петербург, 1996; Panow V. P. Czołgi sowieckie 1939–1945 / V. P. Panow, J. Solorz Warszawa 1996; Без тайны и секретов. Очерк 60-летней истории танкового конструкторского бюро на Кировском Заводе в Санкт-Петербурге / [под ред. Н. Попова]. – Санкт-Петербург, 1997; *Ledwoch J. Czołgi BT / J. Ledwoch. – Warszawa, 1998; Ledwoch J. T-26 / J. Ledwoch. – Warszawa, 2003. – Vol. II; Костюченко С. Как создавалась танковая мощь Советского Союза / С. Костюченко. – Москва; Санкт-Петербург, 2004. – Кн. 1; Свириин М. Броневой щит Сталина. История советского танка 1937–1943 / М. Свириин. – Москва, 2006; Свириин М. Стальной кулак Сталина. История советского танка 1943–1955 /**

Według ówczesnych ocen polskiego Oddziału II Sztabu Generalnego największym beneficjentem „*traktoryzacji*” mogła być Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona, która kosztem wydatków budżetowych w sferze cywilnej, wysiłkiem wsi, uzyskiwała ogromną ilość traktorów, jakie w razie wojny mogła wykorzystać do swoich potrzeb. Zarówno sam pomysł, jak i sposób jego wykonania strona polska oceniała jako: „(...) inwestycję militarystyczną, mającą w myśl na wskroś nowoczesnych pojęć przygotować pokojowy organizm narodowy do dostarczenia armii w chwili potrzeby dziesiątków tysięcy wyszkolonych specjalistów wraz z cennym sprzętem”³⁵.

Rzeczywistość jednak przez długi jeszcze czas daleko odbiegała od tych założeń. Brak było bowiem odpowiedniej infrastruktury, z czym władze sowieckie nie potrafiły sobie poradzić jeszcze w końcu lat 30-tych.

Przytoczone powyżej przyczyny spowodowały, że żywe zainteresowanie polskich służb wywiadowczych wzbudzały posiadane przez ZSRS fabryki traktorów, jak choćby wspomniana już wcześniej Charkowska Fabryka Traktorów (Харковский Тракторный Завод), która według danych uzyskanych przez stronę polską i zamieszczonych w dokumencie „*ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33*” w pierwszym półroczu 1933 r. wyprodukowała aż 13.528³⁶ traktorów typu „Kommunar” i nowego typu nazwanego „Komintern” o mocy silnika 130 KM i szybkości dochodzącej do 30 km/h³⁷. W ówczesnych meldunkach podkreślano jednak niską jakość produkowanych pojazdów, co

M. Свири́н. – Москва, 2006; *Сви́рин М.* Самоходки Сталина. История советской САУ 1919–1945 / М. Сви́рин. – Москва, 2008; *Smoliński A.* Potencjał Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej w przededniu wybuchu wojny z Niemcami w czerwcu 1941 roku / A. Smoliński // *Militaria pomorskie. Zbiór studiów* / [pod red. M. Giętkowskiego, Ł. Nadolskiego, A. Smolińskiego]. – Bydgoszcz, 2011. – T. 1; *Bean T.* Pancerna potęga Stalina. Radzieckie czołgi II wojny światowej / T. Bean, W. Fowler. – Warszawa, 2012.

³⁵ Vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2912. Annexes de la conference des deuxiemes bureaux des Etats Majors Generaux Roumain et Polonais a Varsovie – 1926 r.; Москва, Российский государственный военный архив (dalej cyt.: РГВА) [Центр Хранения Историко-Документальных Коллекций (dalej cyt.: ЦХИДК)], Oddział II Sztabu Generalnego WP, 308.4.47. Meldunek Oddziału II Sztabu Generalnego MSWojsk. I. dz. 2103/II.Inf./W z 26 II 1926 r.

³⁶ Według informacji posiadanych wtenczas przez stronę polską całość planowanej na 1933 r. produkcji traktorów w Związku Sowieckim (fabryki w Charkowie, Stalingradzie i Czelabińsku) miała wynieść, nie licząc produkcji ciągników gąsienicowych na potrzeby wojska, aż 60.500 pojazdów tego typu. W pierwszym półroczu tego roku wyprodukowano 33.031 ciągników. Natomiast w analogicznym okresie roku poprzedniego produkcja wyniosła 21.024 traktory. Wynika stąd, iż tempo tej produkcji nadal było bardzo duże, a z punktu widzenia potencjalnych możliwości i potrzeb polskich (i nie tylko) gigantyczne. Ponadto w zakładach tych czyniono przygotowania do uruchomienia wielkoseryjnej produkcji ciężkich motocykli wzorowanych na amerykańskich motocyklach typu Harley-Dawidson.

³⁷ Były to pojazdy wykorzystywane w Armii Czerwonej jako ciągniki, głównie artyleryjskie – vide choćby: *Шу́нков В.* Оружие Красной Армии / В. Шу́нков. – Минск, 1999. Dodać także należy, iż w przypadku sprzętu tego typu oraz rozmiarów jego produkcji nie wszystkie dane posiadane wtenczas przez stronę polską były dostatecznie ścisłe.

powodowało ich ogromną awaryjność oraz brak odpowiedniej ilości części zamiennych i dostatecznej bazy naprawczej³⁸.

Ponadto za jedną z głównych przyczyn masowego psucia się traktorów strona polska uznała niedostateczne wyszkolenie traktorzystów i mechaników oraz brak należytej konserwacji i zupełny brak umiejętności prawidłowej ich eksploatacji. Poza tym brakowało odpowiedniej ilości i jakości smarów, przy czym często nie było ich wcale. Nierzadko też zastępowano je różnymi olejami, które wcale się do tego nie nadawały. Nie bardzo potrafiono rozwiązać również problem zaopatrzenia baz traktorowych w odpowiednią ilość paliwa. Z reguły bowiem, szczególnie w okresach intensywnych prac polowych, notowano liczne przestoje ciągników wynikające z braku oleju napędowego oraz innych paliw.

Złe funkcjonowały także stacje obsługi (MTS-y)³⁹, gdzie nie było dostatecznej liczby wykwalifikowanych mechaników lub choćby ludzi mogących dokonywać prawidłowej konserwacji sprzętu ciągnikowego. Powodowało to, że jego remonty oraz przeglądy konserwacyjne były wykonywane nieterminowo lub też nie były wykonywane wcale. Ponadto nie sposób też było ocenić, jak przedstawiają się rzeczywiste możliwości tych stacji dotyczące remontów traktorów. Pracę niektórych z nich utrudniał, a niekiedy wręcz uniemożliwiał brak prądu.

Kolejną przyczyną złego stanu traktorów pracujących w rolnictwie był brak odpowiednio wyszkolonych traktorzystów. Często bowiem pracowali na nich kierowcy nie posiadający żadnych kwalifikacji, którzy uczyli się obsługi ciągnika w trakcie prac polowych. Dopiero około połowy lat 30-tych poczęto organizować specjalne kursy dla mechaników, brygadierów i kierowców ciągników. Mechaników szkolono jeden rok, a brygadierów trzy miesiące. W przypadku kierowców zamierzano przeszkolić zarówno już pracujących, jak i szkolić zupełnie nowych traktorzystów, wybierając do tego kandydatów, ochotników, spośród wiejskiej młodzieży, ale jedynie komunistów i komsomolców z wielkich gospodarstw kolektywnych. Mogli to być zarówno mężczyźni jak i kobiety w wieku od 17 do 45 lat. Chętnych zachęcano również zarobkami, które zgodnie z postanowieniami Rady Pracy i Obrony ZSRS miały wynosić 2,5 rubla oraz 3 kg zboża za dzień pracy. Kursy te należało organizować w sezonie zimowym, a więc wówczas, gdy nie było pilnych prac polowych.

Ponadto, aby zapewnić większą dbałość traktorzystów o powierzony im sprzęt wprowadzono zasadę, że do każdego ciągnika zostało na stałe przydzielonych po dwóch kierowców, którzy pracując na zamianę byli odpowiedzialni za jego stan techniczny i zdolność do pracy. Poza tym każdy z ciągników otrzymał swój „paszport”, czyli inaczej książkę techniczną, co ułatwiało przeprowadzanie w odpowiednim czasie remontów bieżących, średnich i kapitalnych. Tych ostatnich należało dokonywać raz w

³⁸ Na początku lat 30-tych podobne informacje Oddział II Sztabu Głównego uzyskał również od Czecha emigranta z sowieckiej Rosji, który oceniając ciągniki gąsienicowe produkowane w ówczesnym Stalingradzie stwierdził: „(...) motory źle pracują, stale się psują i są bardzo mało trwałe, po roku traktor przeważnie nie jest zdolny do pracy. Wady te są przeważnie spowodowane złym, mało precyzyjnym wykonaniem, złym materiałem oraz wadami konstrukcyjnymi”. – cyt. za: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.3027. Meldunek Ekspozytury Nr 1 Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 667/I.tjn.31 z 19 VIII 1931 r.

³⁹ Машинно-тракторная станция.

roku. Jednocześnie ułatwiało to ewentualną mobilizację tego sprzętu na potrzeby Armii Czerwonej. Natomiast o ewentualnej kasacji i złomowaniu ciągników od 1934 r. mogły decydować wyłącznie odpowiednie i powołane specjalnie w tym celu komisje techniczne. Zwracano także uwagę, aby tak przeszkoleni poborowi trafiali do służby w technicznych i zmotoryzowanych formacjach Armii Czerwonej.

Warto tutaj jednak zauważyć, iż pomimo podjęcia tych zakrojonych na szeroką skalę działań, wyniki, jakie osiągnięto nie były zbyt imponujące. Zadecydowała o tym inercja sowieckiej ekonomiki oraz warunki życia politycznego i społecznego, a co najważniejsze niska jakość techniczna i technologiczna produkowanych traktorów oraz bardzo niski poziom kultury technicznej większości mieszkańców sowieckiej wsi. Na niekorzystne efekty kumulacji wszystkich tych czynników nie trzeba było wcale długo czekać. Pierwszym sygnałem ostrzegawczym dla sowieckich władz cywilnych i wojskowych była agresja Armii Czerwonej na Polskę we wrześniu 1939 r.⁴⁰ Natomiast rok 1941 przyniósł już tragedię. Rozmiary niepowodzeń w tej kwestii przerosły nawet niekorzystne oceny oraz zastrzeżenia zgłaszane przed wrześniem 1939 r. przez analityków polskich służb wywiadowczych⁴¹.

Dodać tutaj również należy, iż bardzo poważne zainteresowanie polskich czynników wywiadowczych budziło tempo oraz zakres budowy i rozbudowy sowieckiego przemysłu motoryzacyjnego oraz poziom motoryzacji sowieckiej gospodarki i Armii Czerwonej. W porównaniu do rzeczywistych możliwości przemysłu polskiego oraz stanu ówczesnej

⁴⁰ Obszerniej vide chociażby: CAW, I.303.4.1925. Meldunek Kierownika Samodzielnego Referatu "Rosja" Oddziału II Sztabu Głównego Nr 4868/34.W. z 11 I 1934 r.; РГВА, 4 Отдел Штаба РККА, 10 Отделение, 7.15.46. Meldunek szefa Sztabu Kijowskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego No 004040 z 31 VIII 1939 r.; РГВА, Докладные Записки Командующего Московского Военного Округа, 4.14.2338. Wykaz formacji wojskowych gotowych do wyjścia w pole na dzień 16 IX 1939 r.; РГВА, Коллекция Дел по Событиям на Западной Украине, 35084.1.40. Журнал боевых действий Южной Группы Украинского Фронта с 17 по 23 X 1939 г.; Русский Архив: Великая Отечественная. – Москва, 1993. – Т. 12 (1–2): Накануне войны. Материалы совещания высшего руководящего состава РККА 23–31 декабря 1940 г. / [под ред. В. Золотарева]; Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939 / [pod red. Cz. Grzelaka]. – Warszawa, 1995. – Т. 3: Działania wojsk Frontu Białoruskiego; Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939 / [pod red. S. Jaczyńskiego]. – Warszawa, 1996. – Т. 2: Działania wojsk Frontu Ukraińskiego; Dziennik działań bojowych Frontu Białoruskiego we wrześniu 1939 roku / [wstęp i oprac. Cz. Grzelak]. – Warszawa, 1998; Armia sowiecka w agresji na Polskę 1939 r. (Dokument sprawozdawczy) / [wstęp i oprac. Cz. Grzelak]. – Warszawa, 2003; Rukkas A. The Red Army's Troop Mobilization in the Kiev Special Military District during September 1939 / A. Rukkas // The Journal of Slavic Military Studies. – 2003. – Vol. 16. – No 1.

⁴¹ Szerzej vide choćby: Русский Архив: Великая Отечественная. – Москва, 1993. – Т. 12 (1–2): Накануне войны. Материалы совещания высшего руководящего состава РККА 23–31 декабря 1940 г.; Halder F. Dziennik wojenny / F. Halder. – Warszawa, 1974. – Т. 3: Od kampanii rosyjskiej do marszu na Stalingrad (22.6.1941 – 24.9.1942); Belov N. Byłem adiutantem Hitlera 1937–1945 / N. von Belov. – Warszawa, 1990; Guderian H. Wspomnienia żołnierza / H. Guderian. – Warszawa, 1991; Бешанов В. Танковый погром 1941 года. (Куда исчезли 28 тысяч советских танков?) / В. Бешанов. – Москва, 2001.

polskiej gospodarki, produkcja sprzętu motorowego, jaka w wyniku II-jej pięcioletki poczęła rozwijać się w ZSRS była ogromna i wręcz imponująca⁴². Stąd też budziła stałe zainteresowanie oraz rosnące i uzasadnione zaniepokojenie polskich władz wojskowych. Bowiem również w tej dziedzinie Rzeczpospolita Polska oraz Wojsko Polskie poczęło coraz bardziej odstawać od ZSRS i Armii Czerwonej⁴³.

W przypadku Ukrainy według informacji zdobytych przez polski wywiad wojskowy w 1930 r., „zgodnie z sowieckimi urzędowymi zestawieniami”, miało być zaledwie 3.200 pojazdów samochodowych oraz motocykli. Tak niski jeszcze wówczas ich stan liczebny miał być wynikiem niezrealizowania planu zaopatrzenia Ukrainy w roku budżetowym 1928/1929. Sprowadzono ponoć wtenczas jedynie 345 samochodów osobowych, 290 ciężarowych, 15 samochodów specjalnych, 25 autobusów i 410 motocykli. Z tej liczby zaledwie 420 sztuk było pojazdami nowymi, a reszta przypadała na wcześniej już używane i remontowane. Już jednak w 1934 r. na terenie Ukrainy, według oficjalnych danych sowieckich, miało być 19.000 samochodów, z czego około 3.500 sztuk w sowchozach i przeszło 6.000 w „stacjach motorowo-tractorowych”⁴⁴.

Do Oddziału II Sztabu Głównego napływały również informacje o problemach sowieckiego transportu kolejowego na Ukrainie, co mogło mieć bardzo poważny wpływ na ewentualną sprawność mobilizacyjną i koncentracyjną stacjonujących tam formacji Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej. Brakowało głównie wagonów towarowych i innego taboru. O skali tego zjawiska może świadczyć fakt, iż w czerwcu 1933 r. kolej jekatierińska podstawiała o około 9.600 wagonów za mało w stosunku do potrzeb zgłaszanych przez kopalnie rudy żelaza w Krzywym Rogu. Jeszcze gorzej było w sierpniu i pierwszej dekadzie września, kiedy to braki te sięgnęły 21.000 wagonów potrzebnych do wywozu rudy. Ponadto w zastraszającym tempie rosła ilość katastrof i wypadków kolejowych oraz przestojów w ruchu wynikających, między innymi, z bardzo złego stanu torowisk. Niedomagała również produkcja nowych i remont starych parowozów⁴⁵ oraz wagonów kolejowych.

⁴² Szerzej vide choćby: CAW, I.303.4.1925. Meldunek Kierownika Samodzielnego Referatu „Rosja” Oddziału II Sztabu Głównego Nr 4868/34.W. z 11 stycznia 1934 r.

⁴³ W 1935 r. w Polsce znajdowało się ogółem zaledwie 34.200 zarejestrowanych samochodów oraz motocykli, z czego 24.800 stanowiły samochody osobowe, a jedynie 19.900 ciężarowe. Pozostała liczba pojazdów przypadała na motocykle oraz „inne pojazdy mechaniczne”. Liczby te nie obejmowały pojazdów znajdujących się w posiadaniu Wojska Polskiego – vide: Mały rocznik statystyczny 1935 / [pod red. E. Szturm de Sztrem]. – Warszawa, 1935. – S. 113. Do 1939 r. liczba samochodów osobowych i ciężarowych, bez wojska, wzrosła natomiast zaledwie do 41.948 pojazdów, a liczba motocykli do 12.061 sztuk – vide: Mały rocznik statystyczny 1939 / [pod red. E. Szturm de Sztrem]. – Warszawa, 1939. – S. 199. Tymczasem w ZSRS już w styczniu 1933 r. było zarejestrowanych około 87.000 różnego rodzaju samochodów.

⁴⁴ Szerzej vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2979. Raport prasowy Nr 10 za czas od 1 XI 1929 r. do 15 I 1930 r.; ibidem, I.303.4.1828. Meldunek informacyjny Nr 17/31 Ekspozytury Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego L. 2830/tj./30, Lwów 12 XI 1931 r.; РГВА (ЦХИДК), Sztab Generalny Oddział II, 308.12.119. Pismo Konsulatu Generalnego RP w Charkowie Nr 383/b/Ukr./1 z 15 I 1934 r.

⁴⁵ Według danych polskich w pierwszym półroczu 1933 r. Fabryka Parowozów w Charkowie zdołała wyprodukować tylko 76 parowozów. Natomiast w całym Związku Sowieckim

Kolejną bolączką był brak odpowiedniej ilości kadry technicznej i płynność zatrudnienia w tej gałęzi gospodarki, a także zła organizacja pracy sowieckich kolei. Zdaniem analityków Oddziału II wyrażało się to, między innymi, w przeroście etatów zatrudnienia, zbytej koncentracji fachowych sił technicznych w urzędach zamiast w poszczególnych służbach kolejowych, pomieszaniu kompetencji oraz w: "(...) zaniku czynnika odpowiedzialności"⁴⁶.

Wartym podkreślenia jest natomiast fakt, iż strona polska zauważyła działania mające na celu elektryfikację leżącego na Ukrainie i liczącego 188 km odcinka Dołgincewo-Zaporoże⁴⁷ należącego do Jekatierieńskiej Linii Kolejowej. Miał on być ponoć oddany do ruchu jeszcze w 1933 r. Podobnie miało się również stać z siecią charkowskiej kolei podmiejskiej, a mianowicie połączeń Charkowa z miejscowościami Ljubotin, Mieriefa, Industrialnaja i Dergaczi.

Ponadto odnotowano także fakt zakończenia budowy nowych linii kolejowych leżących na Ukrainie, jak choćby odcinków Białokorowicze-Owruż (około 50 km) i Kaniów-Mironowka (około 40 km) oraz budowę drugiej nitki na odcinku Fastów-Cwietkowo liczącym około 180 km. Polski wywiad wiedział również o rozpoczęciu lub kontynuowaniu takich inwestycji na odcinku Korosteń-Olewsk (drugi tor na długości około 78 km) i budowy nowej linii Żytomierz-Fastów, jaką rozpoczęto już w 1930 r. Zauważono jednak, iż Sowiety stały w tym czasie przed niezwykle pilną koniecznością rekonstrukcji i remontu wielu starych linii kolejowych, na co brak było zarówno materiałów (jak choćby szyn) oraz odpowiednich środków finansowych jak i wykwalifikowanej siły roboczej. Wiele z tych remontów należało wykonać na Ukrainie. Ich realizacja mogła mieć natomiast istotny wpływ na poprawę sowieckich możliwości mobilizacyjnych, głównie zaś na tempo mobilizacji i koncentracji Armii Czerwonej.

Warto też dodać, iż z tych samych co wymienione powyżej powodów strona polska pilnie obserwowała rozwój sieci dróg bitych oraz przepraw rzecznych, jakie miały związek z ogólnym rozwojem motoryzacji w Związku sowieckim. Ze szczególnym zainteresowaniem zbierano wszelkie informacje dotyczące tej problematyki i zmian, jakie zachodziły w tych kwestiach na Ukrainie. Stąd też w 1933 r. na terenie Ukraińskiego Okręgu Wojskowego zauważono budowę następujących szos:

---

zbudowano wówczas 448 maszyn tego typu, podczas gdy plan na cały ten rok wynosił 1.175 parowozów towarowych i osobowych.

⁴⁶ Warto tutaj zauważyć, iż były to problemy, które pojawiły się na kolejach rosyjskich niemal natychmiast po przejściu przez bolszewików władzy w Rosji – szerzej vide choćby: CAW, Sztab Główny, Oddział I, I.303.3.754. Pismo Departamentu VI Wojsk Technicznych MSWojsk. l. dz. 695/23.tjn. z 7 IV 1923 r.; *Smoliński A.* Pociągi pancerne I Armii Konnej (1919–1921) / *A. Smoliński // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej im. Stefana Czarnieckiego.* – Poznań, 2003. – R. VII. – Nr 1 (12); *Smoliński A.* Stan kolejnictwa rosyjskiego i sowieckiego w okresie wojny domowej w Rosji oraz w czasie wojny z Rzeczpospolitą Polską – lata 1918–1922 / *A. Smoliński // Przegląd Wschodni.* – Warszawa, 2010. – T. XI. – Zeszyt 1 (41); *Smoliński A.* Stan kolejnictwa w Rosji w okresie wojny domowej oraz w czasie wojny z Rzeczpospolitą Polską – lata 1918–1922 / *A. Smoliński // Świat Kolei.* – 2012. – Nr 2.

⁴⁷ Nazwy geograficzne podawane w tym tekście pozostawiono w brzmieniu, w jakim występują one w analizowanym tutaj dokumencie archiwalnym.

Olewska–Białokorowicze–Łuhiny–Korosteń,
 Horodnica–Emilczyn–Korosteń,
 Korosteń–Żłobicze,
 Korosteń–Paulin,
 Zviahel–Jaruń–Filipowicze,
 Zviahel–Baranówka–Miropol,
 Sudiłków–Połonne,
 Baranówka–Radulin–Kołodenska,
 Miropol–Czudnów,
 Rozważew–Kijów,
 Lubar–Januszpol–Machnówka–Koziatyn–Rużyn–Skwira,
 Deraźnia–Wołkowicze–Słoboda,
 Machnówka–Kalinówka,
 Ułanów–Chmielnik,
 Winnica–Żmerynka,
 Winnica–Słoboda–Bar,
 Bar–Mohylów.

Z tych samych powodów obserwowano również budowę nowych i naprawy oraz modernizację starych mostów. Na obszarze Ukraińskiego Okręgu Wojskowego odnotowano wówczas budowę drewnianego mostu o długości 120 m przez rzekę Słucz w Horodnicy oraz budowę mostu kolejowego przez Dniepr w Dniepropietrowsku.

Ponadto na Ukrainie natomiast, jako inwestycje zakończone w 1933 r.⁴⁸, odnotowano wtenczas również następujące drogi kołowe:

Owruca–Janów–Czernichów,
 Korosteń–Paszyny,
 Malin–Radomyśl–Korostyszew,
 Kijów–Pietrowcy,
 Żytomierz–Czudnów–Januszpol–Ułanów,
 Romanowo–stacja Romanowo,
 Czartoryja–Lubar,
 Czudnów–Berdyczów,
 Szepietówka–Horodyszcze,
 Szepietówka–Szadiłków,
 Szepietówka–Zasław–Białogródka,
 Starokonstantynów–Krasylów–Czerniejówka,
 Satanów–Hreczany,
 Felsztyny–Hreczany,
 Winnica–Niemirów–Braclaw–Tulczyn,
 Skwira–Popielnica,
 Biała Cerkiew–Skwira,
 Gniewań–Tywrów,
 Jełtuszków–Hula,
 Latyczów–Snitówka–Deraźnia,

⁴⁸ Po raz pierwszy ich budowę polski wywiad odnotował bowiem w 1931 r.

Kalinówka–Janów,
Jampol–Tychom,
Kamieniec Podolski–Podolsk–Smotrycz–Gorodok.

Natomiast jako mosty już ukończone cytowany tutaj dokument wymieniał: most w Czernihowie przez rzekę Desnę, drewniany most o długości 120 m w Hulsku przez Słucz oraz dwa mosty kolejowe przez Dniepr w Dnieprostroju⁴⁹.

Jak z powyższego, siłą rzeczy krótkiego, przeglądu omawianego tutaj dokumentu (*“ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33.”*) wynika, polski wywiad interesowało wszystko, co w jakikolwiek sposób Generalnemu Inspektorowi Sił Zbrojnych oraz Sztabowi Głównemu Wojska Polskiego mogło pomóc w ocenie potencjału wojskowego Związku Sowieckiego. Ze szczególnym zainteresowaniem i jednocześnie należytą uwagą traktowano w Warszawie wszelkie informacje dotyczące tego, co się wtenczas działo na terenie Ukraińskiego Okręgu Wojskowego. Należy też zauważyć, że mimo aktywnego przeciwdziałania sowieckiego kontrwywiadu oraz całego szeregu trudności wynikających z samego charakteru państwa i bardzo specyficznych cech społeczeństwa sowieckiego Oddziałowi II Sztabu Głównego również w latach 30-tych udawało się zdobywać cały szereg bardzo cennych i niezwykle ważnych informacji na temat życia gospodarczego ówczesnej Ukrainy oraz całego Związku Sowieckiego. Ich dokładna analiza pozwala lepiej zrozumieć motywy wielu decyzji i przedsięwzięć wojskowych podejmowanych przez Rzeczpospolitą Polską i jej armię w okresie międzywojennym, głównie zaś w ramach programu modernizacji Wojska Polskiego, który rozpoczął się w 1936 r.⁵⁰

⁴⁹ Warto tutaj zauważyć, iż wszystkie obserwowane przez stronę polską oraz wymienione tutaj elementy infrastruktury komunikacyjnej w 1941 r. okazały się jednak daleko niewystarczające, by przez dłuższy czas skutecznie prowadzić na Wschodzie nowoczesną wojnę błyskawiczną – vide chociażby: Wybrane operacje Armii Radzieckiej w Wielkiej Wojnie Narodowej ZSRR 1941–1945. – Łódź, [bez roku wydania]; Anders W. Klęska Hitlera w Rosji 1941–1945 / W. Anders. – Londyn, 1997; Carell P. Operacja “Barbarossa” / P. Carell. – Warszawa, 2000; Bellamy Ch. Wojna absolutna. Związek Sowiecki w II wojnie światowej / Ch. Bellamy. – Warszawa, 2010; Stahel D. Operacja “Barbarossa”. Klęska Niemiec na Wschodzie / D. Stahel. – Warszawa, 2012. Pod tym względem bowiem doświadczenia Wehrmachtu były bardziej bolesne niż wcześniejsze niekorzystne oceny i prognozy analityków polskiego wywiadu wojskowego.

⁵⁰ Szerzej o kierunkach i zakresie tych procesów modernizacyjnych vide choćby: Kozłowski E. Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy / E. Kozłowski. – Warszawa, 1974; Chrzanowski M. Motoryzacja Wojska Polskiego 1921–1939 / M. Chrzanowski. – Warszawa, 2007; Wyszczelski L. W obliczu wojny. Wojsko Polskie 1935–1939 / L. Wyszczelski. – Warszawa, 2008; Pawłowski T. Armia Marszałka Śmigłego. Idea rozbudowy Wojska Polskiego 1935–1939 / T. Pawłowski. – Warszawa, 2009; Smoliński A. Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona jako obiekt rozpoznania polskiego wywiadu wojskowego – próba oceny efektywności / A. Smoliński // Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym / [pod red. J. Gmitruka, W. Włodarkiewicza]. – Warszawa; Siedlce, 2012; Smoliński A. Obraz Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej oraz sowieckiego potencjału militarnego z początku lat trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Przyczynek do dziejów polskiego wywiadu wojskowego / A. Smoliński // Militaria pomorskie. Zbiór studiów / [pod red. M. Giętkowskiego, Ł. Nadolskiego, A. Smolińskiego]. – Bydgoszcz, 2012. – T. IV.